

УДК 94(477)“16”

Ковалець Т. Р.

«ОПИС КОРОТКИЙ, ЯКИМ СПОСОБОМ ДІЙШЛИ ДО КОМІСІЇ З КОЗАКАМИ»: МАЛОЗНАНЕ ДЖЕРЕЛО ДО ІСТОРІЇ КОЗАЦЬКОГО ПОВСТАННЯ 1625 РОКУ

У статті проаналізовано висвітлення повстання запорозького війська 1625 р. під проводом Марка Жмайла в малознаному наративному описі козацької комісії авторства її учасника польського шляхтича Зигмунта-Стефана Конєцпольського. У додатку цей документ із примітками та коментарями публікується вперше.

Ключові слова: козацьке повстання 1625 р., Марко Жмайло, Зигмунт-Стефан Конєцпольський, Станіслав Конєцпольський, публікація джерел.

Восени 2015 р. виповнюється 390 літ із часу повстання запорозького війська під проводом Марка Жмайла. Воно стало першим у цілому ряді козацьких виступів 20–30-х рр. XVII ст. проти влади Речі Посполитої, котрі засвідчили зростання українського козацтва як військової та соціально-політичної сили.

Перші публікації джерел, які безпосередньо стосуються козацького повстання 1625 р., з'явилися на світ ще в Австрійській імперії у збірниках документів, присвячених історичному минулому Речі Посполитої. Окремо відзначимо «Zbiór pamiętników historycznych...» Юліана Немцевіча [7], де було вміщено велику кількість матеріалів про цей козацький виступ, у т. ч. «Diarjusz komisji albo ekspedycji przeciwko wojsku Zaporoskiemu 1625 roku» – щоденник очевидця, можливо, коронного крайчого Якуба Собеського [7, s. 261–262], а також «Żywot Tomasza Zamojskiego...» Станіслава Журковського [8], у рамках якого було опубліковано присвячений указаній каральній комісії на козаків описовий твір, матеріал для якого брався з розповідей її безпосередніх учасників. Видання ці вмістили чимало офіційної кореспонденції між запорозьким військом і польськими комісарами восени 1625 р.

Гіпертрофоване зацікавлення радянської історичної науки періодом Хмельниччини спричинилось до того, що 1620-ті рр. залишалися поза увагою археографів. Винятком стала поява тритомного збірника «Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы». У його першому томі [2] знаходимо заґрунтовану на свідченнях численних розвідників та інформаторів відписку до царя воевод прикордонних міст Московської держави, через яких велася постійна і прискіплива обсервація подій фактично всіх тодішніх козацько-польських конфліктів на українських землях.

Останнім часом завдяки дослідницькій діяльності істориків відбувається виявлення та публікація поодиноких документів або ж їх груп. Так, цілий корпус матеріалів, які безпосередньо стосуються козацького виступу 1625 р., опублікував російський історик Борис Флоря. Зокрема, він віднайшов ряд цінних звітів московському цареві розвідників та інформаторів путивльських воевод під час повстання під проводом М. Жмайла [3; 9].

Вагомим поповненням джерельної бази дослідження стало віднайдення і публікація польським істориком Робертом Колодзеем документа під назвою «Krótki diarjusz z Kozaki rosprawu» [4],

чергового щоденника анонімного учасника каральної експедиції осені 1625 р. Попри подекуди явну глорифікацію діянь «польської зброї», це джерело містить також чимало унікальних відомостей про битву над р. Цибульником, на основі яких можна краще реконструювати особливості козацької тактики в цьому виступі.

Отож, нині, крім наративних та епістолярних матеріалів (як офіційних, так і приватних), свідчень інформаторів московських воєвод і кількох реєстрів польського війська, диспонуємо трьома¹ похідними щоденниками, у яких описується перебіг козацького повстання 1625 р.

Під час евристичного пошуку в польських архівосховищах нами було виявлено черговий джерельний матеріал, що стосується виступу під проводом М. Жмайла, – «Opisanie krótkie, jakim kształtem przyszli do komisji z Kozaki». Справа, у якій міститься документ, має назву «Zwierciadło dzieł rocznych w Rzeczypospolitej Polskiej i W. X. Litewskim» і є збіркою матеріалів з категорії *silva rerum* (тобто змішаних записів, збору неоднорідних текстів і випадкових записок), розміщених більш-менш хронологічно за період 1550–1647 рр., авторства Зигмунта-Стефана Конєцпольського (1588 – після 1664), родича коронного гетьмана, старости і писаря м. Бендзіна сучасного Сілезького воєводства [1].

Опис козацької комісії викладав 3.-С. Конєцпольським, як припускаємо, на основі певних чорнових нотаток і власних спогадів. Можливо, саме довільна інтерпретація уривків з пам'яті призвела до кількох фактологічних помилок в оповіді, найбільш кричущою з яких виявилось твердження, начебто 1625 р. король Зигмунт III за С. Конєцпольським «визнав велику булаву» – призначив його великим гетьманом коронним [1, к. 245v].

Описуючи похід коронного війська на Подніпров'я восени 1625 р. загалом у манері, схожій до згаданих похідних щоденників, автор «Opisania...» водночас наводить чимало досі невідомих подробиць, які дають змогу краще реконструювати стратегічні задуми сторін і їх реалізацію на полі бою. Так, дізнаємося про початковий намір польного гетьмана провести козацьку комісію в районі Павлолічі, «де перед ним інші комісії відбувалися» [1, к. 246], точніше положення польського табору перед першою великою битвою («недалеко від міста на трьох горах біля ріки Тясмин, за милю лишень від їх обозу»), склад польської делегації під час

переговорів над р. Цибульником (Адам Кисіль, ротмістр Анібал, пан Копачевський та «інших кілька владних мужів»), одну з усних претензій запорожців до польських урядників у цих перемовинах («згадували про нагороду за Хотинську і московську війну»)² [1, к. 246v].

Дещо в іншому ракурсі виглядає і битва над Цибульником. Козацьке військо, на відміну від коронного, у долині «нижче розташувалося». Польські загоны наступили майже впритул до повстанського табору, оточивши його з трьох сторін, та розпочали артилерійський обстріл. Козаки відповідали – «із гармат звідусюди бито». Джерело взагалі не згадує про якийсь масовий вихід запорожців з-за укріплень: німецька та польська піхота тривалий час штурмувала табір, унаслідок чого «густо трупи падали зусебіч», однак обозу повстанців «взяти не могли, ані розбити» [1, к. 247].

Особливу увагу автор звернув на подвиги т. зв. «лісовчиків», нерегулярної легкої кінноти коронного війська, однієї з козацьких організацій Речі Посполитої. Досі було відомо лишень про участь у жовтневій кампанії проти запорожців Валентія Рогавського, «славного» лісовчика [7, s. 229]. 3.-С. Конєцпольський вів мову про цілу хоругву лісовчиків, а чимало з їх війська «не в купі були, бо порізно вони були під хоругвами, як кварцями, так і панят». Саме лісовчики відігнали одну з повстанських чат і були «уже майже в таборі», однак натрапили на козацьку «піхоту і гармати налаштовані» й зазнали втрат.

Наступний день (30 жовтня) минув у приготуваннях коронного війська до вального штурму позицій повстанців. В «Opisanii...» знаходимо точно сформульований задум польського головнокомандувача: «вночі над ранком у п'ятницю до штурму... одразу військо все пішо йти мало». Козаки ж начебто, «зловивши... пахолків, що коней до води водили, довідалися» про це і вночі відступили, через сильні «вітер і вихор» неспостережені підслухами та сторожею коронного війська. Відступ цей не дався повстанцям легко: повідомлений утікачем з козацького табору, С. Конєцпольський невдовзі вислав навздогін їм кінноту і німецьку піхоту, які завдали запорожцям вагомих втрат [1, к. 247–247v].

Усе ж місцевість над Куруковим озером виявилась більше придатна до оборони – «тільки з одного боку до них приступ був, з тилу Дніпро, з боків озера». Передові польські загоны вступили у бій з козаками, котрі облаштували

¹ Фрагменти ще одного щоденника авторства Анджея Кості-Збіроховського, коронного шляхтича, товариша з-під панцерної хоругви польського війська, очікують на публікацію у 15-му випуску видання «Україна в Центрально-Східній Європі».

² В офіційній відповіді козаків на «декларацію» вимог комісарів коронного війська від 26 жовтня згадок про це немає [див.: 7, s. 188–198].

возовий табір, і намагалися атакувати «аж до полудня», поки не розпочалися короткі перемовини. Невдовзі прибула піхота й артилерія коронного війська, і бойові дії відновилися.

Розгорнутий опис у джерелі другої фази битви над Куруковим озером унікальний, позаяк в усіх інших діаріушах вона чи зовсім не згадувалася [7, s. 156], або ж про неї мовилося дуже лаконічно [8, s. 101]. З.-С. Конєцпольський змалював бойовий порядок коронного війська, атаки на укріплення повстанців і спробував з'ясувати причини їхньої невдачі, які знайшов у невисокому моральному духові вибранецької піхоти [1, k. 248].

В «Opisanіu...» знаходимо також рідкісні згадки про сприйняття козацького повстання на інших українських землях, зокрема на Поділлі, де начебто «русини удавали, що козаки виграли.., вже й бунти хлопство підносити починало» [1, s. 248v].

Отож, віднайдене джерело видається дуже важливим для дослідження перебігу козацького повстання 1625 р. загалом і необхідним для вивчення битви над Куруковим озером зокрема. Матеріал цей, зважаючи на його зміст, може

бути використаний також для аналізу сприйняття запорозького війська першої половини XVII ст. шляхетською елітою Речі Посполитої та українським суспільством.

* * *

У додатку першодруком подаємо «Opisanie krótkie...», а також короткий фрагмент з описом вмісту листа С. Конєцпольського про козацьку комісію, що йому передує³. Указаний матеріал постав у 1652–1654 рр.⁴ і є автентичним. Оригінальний польський текст передано згідно з усталеною інструкцією для видання таких історичних джерел [10], а також із наслідкуванням методики, застосовуваної в сучасних археографічних публікаціях аналогічного типу [див., напр., 5; 6].

³ Лист датований 6 листопада, однак у достовірності цієї дати виникають сумніви, оскільки відомо про схожий за змістом лист С. Конєцпольського до короля від 7 листопада [7, s. 164–167]. Вірогідно, згадавши про власну участь у поході коронного війська, автор вирішив написати про козацько-польське протистояння 1625 р. ширше. Так постало «Opisanie krótkie...».

⁴ Саме тоді Станіслав Ревера Потоцький був польним коронним гетьманом (читаємо в тексті: «на п'ять же полків війська було поділене:.. 3) п. подільського підкоморія, а нинішнього гетьмана польного») [1, k. 247v].

Перелік умовних скорочень

ЙКМ – його королівська милість
ЙМ – його милість
ЙМП – його милість пан
ЇМП – їх милості пани
КЙМ – король його милість
п. – пан
ІМРР – ich miłości panowie
JKM – jego królewska mość

JM – jego miłość
JMP – jego miłość pan
KJM – król jego miłość
p. – pan
pp. – panowie
RP – Rzeczpospolita
ŚŚ. – święci

ДОДАТОК

Опис подій козацького повстання 1625 р. у збірці *silva rerum* «Zwierciadło dzieł rocznych w Rzeczypospolitej Polskiej i W. X. Litewskim» Зигмунта-Стефана Конєцпольського

/245v/ 6 Novemb[ris]. Data list p. wojew[ody] sandom[irskiego], w którym pisze, jako Kozaki gromił, których kilka tysięcy pod szablę dał, hetmanem nad nimi Doroszenka postanowił. Przysięgali żadnych poselstw (?) /246/ z pogranicznymi pany nie czynić, wszystkim się do domów rozejść, czołny popalić rozkazał i popalił. Na służbę RP zaciągnął ich przy ich

że hetmanie 6 *m[illenia]*, którzy się w rejestra JKM mają wpisać powoli; tym sześciu tysięcy *quotannis* 70 *m[illenia]* [złoty] dawać. Jeden tyśac zawsze ich ma być na Zaporozu, a pięć tysięcy zawždy w obozie z JMP hetmanem.

Tego to był nie ...⁵, ale poszczęścił P[an] B[óg], bo gdy już w górę poszli, a na bardziejego wzięli to chłopstwo, pomknęli się z taborem swym, za którymi p. podkomorzego kamienieckiego i p. Brzozowskiego z ludźmi p. podczaszego koronnego JMP het[man] posłał, którzy ich

⁵ Незрозуміле титло. Можливі прочитання «p[ozwol]ib», «pi[saj]b».

wcześnie doszli. Dali bitwę. Nie omieszkał JMP hetman z posiłkami, spędził ich z pola w tabor. Tam się potężnie bronili, za czym nie omieszkał⁶, piechotę ognistą, których JMP wojew[oda] miał 7 c[entrorum], puścił do szturm. Wielką w chłopstwie szkodę uczynili, jednak i nie bez szkody w naszych – śpieszyły się niektóre chorągwie z koń. Tam zabito p. Bala, p. Lewikowskiego, p. Sładkowskiego, p. Rogawskiego postrzelono rotmistrza. Widząc Kozacy, że złe, prosili miłosierdzia, które otrzymali tymi kondycjami, które wzywż pisal.

Opisanie krótkie, jakim kształtem przyszli do komisji z Kozaki

Spodziewał się JMP wojew[oda] sendom[irski] het[man] w[ielki] koronny (tego roku mu wielką buławę *confessował* JKM), gdy wojsko z wtórego obozu spod Szarawki przy granicach wołoskich ruszy, że tylko na Pawołocz, kędy przed tym insze komisje odprawowały się, iść miał, i tam się ta komisja odprawić miała, jednak Kozacy, gdy siał do nich do Białej Cerkwi, także i do Kaniowa, nie tylko listów czytać, ale i przyjąć ich nie chcieli. Nastąpił tedy sam do Białej Cerkwi, pierwszego miasta kozackiego, skąd...⁷ pod Kaniów mil dwanaście.

Tam się skupiło Kozaków było kilka tysięcy, gdy i tam nic się sprawić nie mogło. Dzień odpoczywał. Wyprawił wtem z wieczora w nocy pana Odrzywolskiego z dziesiątkiem chorągwi kozackich na czatę, aby te kilka tysięcy Kozaków /246v/, którzy byli we trzech milach od wojska, mogli jako i *impromso* rozproszyć. Tam pierwsza była utarczka z Kozaki: siła i tam ich padło, atoli pierwej (?) taboru nie wzięto, bo piechota niemiecka, która *auxilium firebat* zbieżec nie mogła. Kniazia Czetwertyńskiego w ten czas pojмали, którego nie wydali [od razu], aż po skutecznych traktatach. A to się działo przy rzece, rzecznej Moszną, o czym gdy dano znać, że *non pro libitu res esset*, bieżał JMP wojew[oda] sendom[irski] het[man] wiel[ki] koronny z wojskiem, chcąc ich dojść. Przepawy a ciężar wojskowy nie dopuściły wziąć tych i to, że dniem i nocą uchodzili.

Nastąpił potem pod Czerkasy, od Kaniowa mil 9. Tam wojsko stało dzień. Obrócił do Kryłowa⁸, ostatniego miasta ukraińskiego, mil od Kaniowa 12, kiedy do niego (?) we trzech milach przed Kryłowem Kozacy przybieżeli, powiadając wierne poddaństwo KJM, ale *formulate* prosili, aby JM wytrwał, ażby

tylko starsi ich z Zaporozża zbiegli, obiecując wszystko uczynić, co by była wola JKM i RP. A to tylko czynili, aby się skupili, a na miejscu sposobnym padli. Byli potem od nich kilka razy posłowie, ale tylko słomę młócili. Rozum[iejąc] rzecz jednak IMMPP komisarze, że to niefarbowany lis, *postulatis* ich dość czynili.

Wziąwszy tedy tymi poselstwami czasu więcej, niż tydzień, przymknęło się wojsko pod Kryłów, aż potem dla snadniejszych zbliża traktatów. I za Kryłów, stanęło blisko miasta na trzech górach przy rzece Taśmin⁹, mila tylko od ich obozu, chcąc już na tym tam miejscu z nimi się znosić, i harcować. Wtem tych starszyzna ich przysła z Zaporozża, o czym zaraz dali znać, prosząc, aby JM przysłał do nich posły swe z deklaracją JKM i RP woli. Powiadając, żeby oni sami posły swe posłali, ale się...¹⁰ starszyzna obawiała z czerni. Posłał JMP het[man] p. podkom[ozego] kijow[skiego] Kisiela, p. Anibala, p. Kopaczewskiego i inszych kilka *viros autoritates*¹¹ z deklaracją woli JKM i RP, która im nie do smaku przypadła.

Idą nazajutrz posłowie od nich, ale nie tylko wolę KJM pełnić nie obiecując, ale i owszem nowa petycja. Upominali się nagrody za Chocimską i Moskiewską wojnę; wypisu nie chcieli /247/ powiadając, żeby nie mogli dać odporu w małej liczbie nieprzyjacielowi. Na morze chodzić nie pozwalali, skąd tylko sztuki chleba mieli powiadając, a żadnej *in genere* kondycji przyjąć nie chcieli, co potem *invite* uczynili. Z takim poselstwem zatrzymał ich JMP het[man] przez noc, a wojsku do potrzeby gotowym być rozkazał.

Nazajutrz *in crastino* ŚŚ. *Simonis et Judae apostolorum*, gdy już wojsko wyprawiło się w pole i armata zatem i obóz, wsiadając na koń taką wzięli odprawę, aby powiedzieli, że już na nich, jako na nieposłusznych wojsko następuje, nie zamykać¹² jednak do traktatów chcieliby drogi.

Nastąpiło wojsko. Straż ich i [h]arcownika zegnawszy, armatę na górze, mogło być, przez półtora staj od ich taboru, węzeł zasadziwszy. Z dział *ab ubique* gęsto bito, z lewego zaś boku doliny, od rzeki nazwanej Cybulnik¹³, przy której stali, piechotę puszczono do szturm. Kiedy dobrze piechota służyła JMP het[mana] starła się, Niemcy ...¹⁴ i pp. Tyszkiewiczza, Kalinowskiego, star[osty] braci[awskiego], księżęcia Jerzego Zasławskiego ludzie tam, aż gęsty trup padał *ab ubique*. Taboru jednak wziąć nie mogli, *nox diremit*

⁹ В оригіналі: «Таśmia».

¹⁰ Нерозбірливо.

¹¹ В оригіналі: «viros autoritativos».

¹² В оригіналі: «zamykajac».

¹³ В оригіналі: «Cymbalnik».

¹⁴ Незрозуміле слово.

⁶ В оригіналі: «mieszka».

⁷ Нерозбірливо.

⁸ Тут і далі в оригіналі: «Krelow».

*p'kum*¹⁵. Z drugiej strony na prawym skrzydle na gurze (bo ich wojsko poniżej stało) stał JMP wojew[oda] kijow[ski] i armata jego, i piechota niemiecka, która także dobrze się sprawowała, a na dole drugie chorągwie.

Wyszło było z taboru kilkuset jezdnych kozackich, a drudzy przy nich pieszo chodzili, trawami, a strzelali do naszych. Skoczyło do nich trzy chorągwie, dwie kwarciane, trzecia lisowczyków, zaraz ich spędziły z pola, jednak oni, uchodząc z pola, nawiedli naszych na piechotę i działa wyrzuczone. Tam zginęło kilku lisowczyków dobrych i inszym koni nastrzelano. Przyszło tedy odwrót uczynić od taboru.

Dosyć dobrze przez wszystką ekspedycję pp. lisowcz[ycy] się sprawowali, acz nie w kupie byli, bo różnie pod chorągwiami różnymi, tak kwarcianymi, jako panięciami byli. Insze chorągwie we środę się nie posyłały, oprócz nieboszczyka p. Rogawskiego, który z chorągwią swą już był prawie w taborze, a w piątkowej /247w/ potrzebie, kiedy także znać nam dał, cnotę swą pokazywał, znaczną usługę RP uczyniwszy, zginął. *Interea tuż in occasu ipso solis* wracało się wojsko do obozu.

Nazajutrz we czwartek, do nich już bez sławy swej wielkiej *acuus* (?) nastąpić na nich *esset a p'ko*. Kosze i szturmaki przez cały dzień piechota robiła, a w nocy nade dniem w piątek, do szturm...¹⁶ i zaraz wojsko pieszo wszystko iść miało, o czym oni złapawszy pacholików naszych, co konie do wody wodzili, dowiedzieli się, i tego się ulękli, a zwątpiwszy, żeby mieli wytrzymać, zaraz z wieczora ruszyli się.

Po[d]słuchy ani straż nasza nie postrzegła, srogi albowiem wiatr i wicher był po nich, w tych ich ruszeniu. Uciekł od nich Tamerlan p. wojew[ody] ruskiego na czacie trzy dni przed tym pojmany, przywiedziony w nocy do JMP het[mana] o ich ruszeniu dał znać, *nocte*¹⁷ *satis confider* jemu, posłał JM by[ł] *pro rati[one]* (?), a iż tak było, zaraz w nocy *communicato consilio* z pp. komisarzami.

Wyprawili zaraz pułk jeden pana podkom[orzego] podolskiego Potockiego (na pięć bowiem pułków było wojsko rozdzielone: 1) JMP het[mana]; 2) pana halickiego Kazanowskiego Marcina; 3) pana podkomorzego podolskiego, a dzisiejszego het[mana] polnego; 4) pana Kalinowskiego, star[osty] winnickiego; 5) pana Skalkowskiego), a sam skoro dzień z wojskiem następował.

Zdarzył tedy P[an] B[óg], chcąc ich swawolę pokarać, że wojsko doszło i ...¹⁸ *marie* się z nimi przez błota, przeprawy, bieżąc, tak gęsty trup ich na

jednym miejscu padał, że ich po 30, po 40, po 50 w jednej kupie leżało pobitych na milę podolską. Wiele ich na błotach pobito, siła ich w jeziorach się potopiło. Doki jedni się bili, a drudzy, taborem uchodząc, strzelali. Zatoczyli nad rzeką tabor, ale i ten nasi prędko rozerwali, tak że kilkaset kolas zostawili, które potem naszym były na dobrej pomocy, bo i od nich było *commode* strzelać i drudzy ...¹⁹ w nich zamoczyli, co łupu pilnowali, przeprawiając się tedy przez te rzeki.

Ochotnie za nimi /248/ wojsko następowało, potykały się [h]usarskie chorągwie. JMP het[man] sam kilka chorągwi przywiódł, także i JMP wojew[oda] kijowski, który też *satis generose* stanął. Choć gdy nasi mężnie się z nimi bili, oni jednak, przyszedłszy *per millas tubulones* do takiego miejsca, kędy tylko z jednej strony do nich przystęp był, z tyłu Dniepr, z boków jeziora. Tabor toczyli, a bili się. Trwała potrzeba ta aż ku południowi, wtem prawie *in ipso actu* prosili miłosierdzia, jednak jeszcze nie szczerze, bo *obsides* dać nie chcieli.

Wzięły te traktaty z godzinę, a oni się w tym kopali, ale się nie owym, ale piechocie i armacie, która jeszcze była nie przyszła, wygadzało. Skoro jednak piechota i z armatą nadeszła, zaraz JMP het[man] sam sprawił piechotę i wszystko wojsko znowu do potyczki. Stała piechota na czele – po lewej stronie nasza, po prawej niemiecka, z boków zaś jazda. Przy[wo]dził sam JM piechotę, chcąc im serca dodać. Był pod samym taborem, ale piechota, wybrańcy, choćby im był miał tak szyje ucinać, do szturm nie chcieli, a służyła piechota JM przy armacie, która dla przepaw była pozostała. Nie pomogła nic ochota JMP hetmana. Niemcy sami tylko sprawowali się, jako ludzie rycerscy, jazda też dość ochotnie skoczyła, jednak taboru przełamać nie mogli, bo i o nich samych i koni bardzo szkodzone, a dlatego więcej, że nie mieli miejsca sposobnego, ciasne i błotne miejsce. Atoli by się była piechota bić chciała, wzięliby tabor, bo to i sam widziałem, że już byli poczęli zrywać chorągiewki, ależ tak tępo rzeczy szły, a wojsko i konie już byli strudzone. Przyszło odwrót uczynić. Wracało się zatem wojsko do obozu, bo już też wieczór nadchodził.

Zginęło ich wszystkich tymi dwiema potrzebami, jako sami powiadali, coś więcej, niżli pięć tysięcy, na Dnieprze do kilkuset ich utonęło dla srogie[j] nawalności wiatru ...²⁰ z Zaporozża ...²¹ w sobotę w dzień Wszystkich Świętych. Wtem też oni ...²², obaczywszy się, /248w/ na traktaty przystali, i tak się

¹⁵ Незрозуміле титло.

¹⁶ Нерозбірливо.

¹⁷ В оригіналі: «пох».

¹⁸ Нерозбірливе латинське слово.

¹⁹ Нерозбірливо. Можливо: «jeszcze działa».

²⁰ Нерозбірливо.

²¹ Нерозбірливо. Можливо: «на pomoc szli».

²² Нерозбірливо.

ta komisja skończyła, za co P[anu] B[ogu] niech będzie cześć i chwala.

Już była tam na Podolu Ruś udała, że Kozacy wygrali, bo ich popi i oni sami o to Boga prosili, już i bunt chłopstwo czynić poczynało, za naszych zaś i Żydzi P[ana] Boga prosili, że i dzieciom swym małym przez trzy dni jeść nie dawali, i sami z buźnic swoich w dniu i w nocy nie wychodzili.

Переклад

/245v/ 6 листопада. Дано лист п. воєводи сандомирського, у якому пише, як він козаків громив, яких кілька тисяч під шаблю пустив, гетьманом над ними Дорошенка постановив. Присягли вони ніяких посольств (?) /246/ з прикордонними панами не чинити, всім додому розійтися, човни попалити наказав і попалив. На службу Речі Посполитої затягнув їх при їх же гетьманові 6 тисяч, котрі у реєстри ЙКМ мають вписатися поволі; тим шістьом тисячам щорічно 70 тисяч [злогих] давати. Одна тисяча завжди їх має бути на Запорозжі, а п'ять завжди в обозі з п. гетьманом²³.

Того то був не..., але дав щастя Пан Бог, бо коли вже вгору пішли, а сильніше взялися (?) за те хлопство, рушилися з табором своїм, за якими п. підкоморія кам'янецького²⁴ і п. Бжозовського з людьми коронного п. підчашого²⁵ ЙМП гетьман послав, котрі до них рано дійшли. Дали битву. Не зволікав ЙМП гетьман з підмогою, зігнав їх з поля в табір. Там потужно оборонялися, після чого не зволікав ЙМП гетьман піхоту вогнисту, якої мав 7 сотень, пустити до штурму. Великих хлопству втрат завдали, однак не без шкоди і в наших – спішилися деякі хоругви з коней. Там убито п. Баля, п. Левіковського²⁶, п. Слядковського²⁷, п. Рогавського²⁸, ротмістра, підстрелено. Козаки, бачачи, що погано, просили милосердя, яке отримали на тих умовах, що описані вище.

Опис короткий, яким способом дійшли до комісії з козаками

Сподівався ЙМП воєвода сандомирський, гетьман великий коронний (того року ЙКМ за ним визнав велику булаву²⁹), коли військо

рушить з другого обозу з-під Шарівки³⁰ біля молдавського кордону, що тільки на Паволоч³¹, де перед ним інші комісії відбувалися, йти мав, і там та комісія відбутися мала, однак козаки, коли слав до них до Білої Церкви³², також і до Канева³³, не тільки листів читати, але й приймати їх не хотіли. Наступив ожоґ сам до Білої Церкви, першого міста козацького, звідки... під Канів миль дванадцять.

Там зібралося козаків було кілька тисяч, але і там нічого не могло вчинитися. День відпочивав. Вислав раптом з вечора на ніч п. Одживольського³⁴ з десятком хоругв козацьких на чату³⁵, щоб ті кілька тисяч козаків /246v/, котрі були за три милі від війська, могли несподівано розпорошити. Там перша була сутичка з козаками: сила і там їх загинуло, однак спершу (?) табору не взято, бо німецька піхота, що йшла на підмогу, прибути [вчасно] не змогла. Князя Четвертинського тоді піймали³⁶, якого не видали [одразу], аж після успішних переговорів. А то діялося біля річки, званої Мошною³⁷, про що, коли дано знати, що справи йдуть не так, як бажалося, поспішив ЙМП воєвода сандомирський, гетьман великий коронний з військом, прагнучи їх наздогнати. Переправи і тягар військовий не дозволили взяти їх, і те, що вони вдень і вночі відступали.

Наступив потім він під Черкаси³⁸, від Канева миль 9. Там військо стало на день. Повернув він до Крилова³⁹, останнього міста українного, за 12 миль від Канева, коли до нього (?) за три милі перед Криловом козаки прибігли, виказуючи вірність і підданство КЙМ, але формально просили, аби ЙМ почекав, щоб лиш старші їх із Запорозжя прийшли, обіцяючи все вчинити, на що би була воля ЙКМ і Речі Посполитої. А то так робили, щоби зібратися, на місці доброду стати. Були від них кілька разів посли, але тільки солому молотили. Зрозуміли, однак, цю річ ЙМП ко-

³⁰ Село Ярмолинецького району Хмельницької області.

³¹ Тогочасне місто Київського воєводства, сучасне село в Попільнянському районі Житомирської області. Поблизу Паволочі восени 1619 р. відбулася т. зв. Роставицька комісія між коронним та запорозьким військами.

³² Місто, тогочасний центр староства, нині місто Київської області.

³³ Канів – місто, тогочасний центр староства, нині районний центр Черкаської області.

³⁴ Ян Одживольський – ротмістр козацької хоругви коронного війська.

³⁵ «Козаками» називалася легка кіннота коронного війська (невдовзі на них поширилась назва «панцерні»).

³⁶ Олександр (?) Четвертинський – син брацлавського підкоморія Стефана Четвертинського.

³⁷ Мошни – тогочасні річка і містечко, нині село в Черкаському районі Черкаської області.

³⁸ Черкаси – місто на Подніпров'ї, один із центрів зародження запорозького козацтва.

³⁹ Крилів – містечко на р. Тясмин, нині затоплене водами Кременчуцького водосховища.

²³ Детальніше умови Куруківської комісії див.: [7, s. 230–241].

²⁴ Йдеться про Станіслава Потоцького.

²⁵ Йдеться про Єжи Збарзького.

²⁶ Ротмістр козацької хоругви.

²⁷ Ротмістр коронного війська.

²⁸ Валентій Рогавський – один із найвідоміших командирів лісовчиків, учасник польсько-московських війн початку XVII ст. та Тридцятилітньої війни.

²⁹ Булаву великого коронного гетьмана С. Конєцпольський отримав тільки після коронації Владислава IV у 1632 р.

місари, що це не фарбований лис, проханням їх край поклати.

Забравши таким чином тими посольствами часу більше, ніж тиждень, прийшло їх військо до Крилова, аж потім для простіших наближається переговори (?). І за Крилов – стало недалеко від міста на трьох горах біля ріки Тясмин⁴⁰, за мило лишень від їх обозу, бажаючи вже на тому місці з ними зустрічатися і гарцювати. Потім їх старшина прийшла із Запорожжя, про що одразу ж дали знати, прохаючи, щоб ЙМ прислав до них послів з оголошенням волі ЙКМ і Речі Посполитої. Казали [ми їм], щоб вони самі послів своїх послали, але... старшина побоювалася черні. Послав ЙМП гетьман п. підкоморія київського Киселя⁴¹, п. Анібала⁴², пана Копачевського⁴³ та інших кілька владних мужів з оголошенням волі ЙКМ і Речі Посполитої, яке їм не до смаку припало.

Йдуть завтра послали від них, але не тільки підкорятися волі короля не обіцяючи, але й загалом з новим проханням. Згадували про нагороду за Хотинську і московську війну⁴⁴, випису не хотіли, /247/ кажучи, що не могли б чинити опір у малій кількості ворогові. [А що їм ми] на море ходити не дозволяли, звідки тільки б штуки хліба мали, так говорили, а загалом жодної умови прийняти не хотіли, що потім з неохотою вчинили. Із таким посольством затримав їх ЙМП гетьман на ніч, а війську наказав бути готовим до бою.

Завтра, у день поминків св. апостолів Симона і Юди⁴⁵, коли вже військо вийшло в поле, потім гармати і обоз, сідаючи на коней, таку отримали відповідь, щоби сказали, що вже на них як на неслухняних військо наступає; хотіли би, однак, не закривати до переговорів дороги.

Наступило військо. Сторожу їх і гарцівників⁴⁶ зігнавши, гармати на горі [поставили], може, за півтори стаї⁴⁷ від їх табору, вузол засадивши. Із гармат звідусюди бито, з лівого ж боку долини, від ріки, названої Цибульником⁴⁸, при якій стали,

⁴⁰ Тясмин – права притока Дніпра, протікає у сучасних Кіровоградській та Черкаській областях.

⁴¹ Адам Кисіль – український шляхтич, вірогідно, очолював групу шляхти із Київщини, яка прибула із київським воєводою Томашем Замойським.

⁴² Анібал (Ханібал) – ротмістр козацької хоругви.

⁴³ Копачевський – ротмістр козацької хоругви.

⁴⁴ Маються на увазі війни Хотинська 1621 р. та московсько-польська 1617–1618 рр.

⁴⁵ День поминків апостолів Шимона і Юди припадає на 28 жовтня, а бій над р. Цибульником відбувся 29 жовтня. Автор джерела помилився на один день.

⁴⁶ Герць – тактичний прийом, що застосовувався перед та в перерві між боями і полягав у збройному контакті між окремими вояками супротивних військ чи їх групами; використовувався як для здобуття слави, так і для захоплення «язиків».

⁴⁷ Старопольська міра довжини, 1 стая = бл. 134 м.

⁴⁸ Цибульник – річка в Україні на території сучасної Кіровоградської області, права притока Дніпра.

піхоту послано до штурму. Коли служила піхота ЙМП гетьмана добре зіткнулася [з козаками], німці... і панів Тишкевича⁴⁹, Калиновського⁵⁰, старости брацлавського, князя Юрія Заславського⁵¹ люди там, аж густо трупи падали зусебіч. Табору, однак, взяти не могли, ані розбити... З іншого боку на правому крилі на горі (бо військо їх нижче розташувалося) став ЙМП воєвода київський⁵² і артилерія його, і піхота німецька, котра також добре діяла, а внизу інші хоругви.

Вийшло було з табору кількесот кінних козаків, а інші попри них пішо ходили травами і стріляли по наших. Кинулося до них три хоругви, дві кварцяні, третя лісовчиків, одразу ж зігнали їх з поля, однак вони, відступаючи з поля, навели наших на піхоту і гармати налаштовані. Там загинуло кілька добрих лісовчиків та іншим коней настріляно. Довелося тоді відхід до табору вчинити.

Досить добре впродовж усієї експедиції пани лісовчики діяли, хоч не вкупі були, бо порізно вони були під хоругвами, так кварцяними, як і панят. Інші хоругви в середу не посилалися, окрім небіжчика п. Рогавського, котрий з хоругою своєю був уже майже в таборі, а в бою в п'ятницю, /247v/ коли також дав нам знати, честь свою показував, значно прислужившись Речі Посполитій, загинув. Тимчасом військо, коли вже сонце заходило, поверталось до обозу.

Завтра, у четвер, до них уже без слави великої... наступити на них... Коші⁵³ та штурмаки⁵⁴ впродовж цілого дня піхота робила, а вночі, над ранком, у п'ятницю до штурму... і одразу військо все пішо йти мало, про що вони, зловивши наших пахолків, що коней до води водили, довідалися, і того злякалися, а сумніваючись, що витримають, тоді ж увечері вийшли.

Ні підслухи, ані сторожа наша не спостерегла (сильний-бо вітер і вихор був за них), що вони рушили. Втік від них Тамерлан п. воєводи руського⁵⁵, на чаті три дні перед тим спійманий, коли привели його вночі до ЙМП гетьмана, про те, що вони рушили, дав знати, [тоді ж] уночі повірив йому ЙМ через таку причину, а що так було [насправді], відразу ж уночі нараду влаштував із панями комісарами.

⁴⁹ Йдеться про воєводу брестського Яна-Остафія Тишкевича.

⁵⁰ Адам Калиновський – тоді брацлавський та вінницький староста.

⁵¹ Юрій з Острога Заславський – володимирський староста.

⁵² Томаш Замойський – на той час київський воєвода.

⁵³ Великі в'язанки, необхідні для заповнення ровів, що дозволило б піхоті штурмувати укріплення.

⁵⁴ Закритий або напівзакритий шолом із металевим гребенем та дашком, призначений для штурму.

⁵⁵ Йдеться про Яна Даниловича.

Послав одразу полк один п. Потоцького, подільського підкоморія, (на п'ять же полків військо було поділене: 1) ЙМП гетьмана; 2) п. галицького Казановського Марціна; 3) п. подільського підкоморія, а нинішнього гетьмана польного; 4) п. Калиновського, вінницького старости; 5) п. Скальковського), а сам, як тільки день настав, з військом рушив.

Зробив тоді Пан Бог, прагнучи їх сваволу покарати, що військо дійшло і... боєм з ними через болота, переправи. Йдучи, так густо трупи їх падали на одному місці, що їх по 30, по 40, по 50 в одній купі лежало побитих на мило подільську. Багато їх на болотах побито, сила їх в озерах потопилася. Поки одні билися, інші, табором відступаючи, стріляли. Заточили над річкою табір, але і той наші швидко розірвали, так що кількасот коляс⁵⁶ залишили, котрі потім нашим були доброю допомогою, бо з-за них було зручно стріляти, й інші ще гармати (?) на них замочили, що нагробоване пильнували, переправляючись тоді через ті ріки.

Охоче за ними /248/ військо наступало, рушали гусарські хоругви. ЙМП гетьман сам кілька хоругв привів, також і ЙМП київський воевода, який теж досить благородно став. Хоч коли наші мужньо з ними билися, вони, однак, пройшовши мило... до такого місця, куди тільки з одного боку до них приступ був, з тилу Дніпро, з боків озера. Табір точили і билися. Тривала битва аж до полудня, потім практично під час самого бою просили милосердя, однак ще нещиро, бо заручників дати не хотіли.

Забрали ті переговори з години, а вони тимчасом копали, але не їм докорялося (?)⁵⁷, а піхоті

⁵⁶ Коляси – невеликі вози, які тягнули 1–2 коней.

⁵⁷ В оригіналі «wygadzało się», тобто «догоджалося». Припускаємо, має бути «wygadało się», тобто «вказалося» (у значенні: «докорялося»).

й артилерії, котра ще не прийшла. Як тільки піхота й гармати надійшли, одразу ж ЙМП гетьман сам вишикував піхоту і все військо знову до бою. Стала піхота на чолі – зліва наша, справа німецька, з боків же кіннота. Вів сам ЙМ піхоту, прагнучи їм серця додати. Був під самим табором, але піхота, вибранці⁵⁸, хоч би їм мав голови стинати, до штурму не хотіла, а служила піхота ЙМ при гарматах, що при переправах були відстали. Зовсім не допомогло бажання ЙМП гетьмана. Тільки німці чинили, як люди лицарські, кіннота теж досить охоче атакувала, однак табору зламати не змогли, бо і їм самим, і коням завдано великих втрат, а ще більше через те, що не мали доброго місця, а тісну й болотну місцевість. А так, якби піхота битися хотіла, взяли би табір, бо сам я бачив, що вже почали зривати прапорці, але так усе поволі діялося, а військо і коні вже були втомлені. Довелося відступати. Поверталось після цього військо до обозу, бо вже й вечір надходив.

Загинуло їх усіх у цих двох битвах, як самі казали, наче більше, ніж п'ять тисяч, у Дніпрі до кількасот їх втопилося через сильний навальний вітер... з Запорозжя... в суботу в день Усіх Святих. Потім же вони, озирнувшись, /248v/ на переговори пристали, і так та комісія закінчилася, за що Пану Богу хай буде честь і хвала.

Уже були там на Поділлі русини удавали, що козаки виграли, про що їх попи і вони самі про це Бога просили, вже й бунти хлопство підносити починало. За наших же і євреї Пана Бога просили, що і дітям своїм малим упродовж трьох днів їсти не давали, і самі з синагог удень та вночі не виходили.

⁵⁸ Вибранецька піхота – військові підрозділи Речі Посполитої, учасниками яких були селяни з королівських маєтків, звільнені від податків на користь військової служби.

Список літератури

1. Biblioteka Kórnicka Polskiej Akademii Nauk. Sygn. 201. Zwierciadło dzieł rocznych w Rzeczypospolitej Polskiej i W. X. Litewskim przez Zygmunta Stefana Koniecpolskiego, 1550–1647. (Głównie czasy Zygmunta III i Władysława IV). – W. XVII, 544 k.
2. Воссоєдинение Украины с Россией. Документы и материалы. – М. : Изд-во Академии наук СССР, 1954. – Т. 1 : 1620–1647 годы. – 1954. – 587 с.
3. Флоря Б. Киевская митрополия, Россия и казацкое восстание 1625 года / Борис Флоря // Славяне и их соседи. – М. : Наука, 1995. – Вып. 7. – С. 144–152.
4. Kołodziej R. «Krotki Dyjariusz z Kozaki rosprawy» [13.X–6. XI. 1625 г.] / Robert Kołodziej // «Trzeba dyscypliny – bez niej nie da się pasji składnie wyrazić». Studia z dziejów nowożytnych (XVI–XVIII w.) / red. M. Forycki, A. Perłakowski, F. Wolański. – Poznań, 2012. – S. 57–64.
5. Korespondencja Stanisława Koniecpolskiego Hetmana Wielkiego Koronnego 1632–1646. – Kraków : Towarzystwo Naukowe Societas Vistulana, 2005. – 775 s.
6. Relacje wojenne z piwszych lat walk polsko-kozackich powstania Bohdana Chmielnickiego okresu «Ogniem i Mieczem» (1648–1651) / red. M. Nagielski. – Warszawa : Viking, 1999. – 431 s.
7. Zbiór pamiątek historycznych o dawnej Polsce z rękopisów, tudzież dzieł w różnych językach o Polsce wydanych, oraz z listami oryginalnymi królów i znakomitych ludzi w kraju naszym / red. J. Niemcewicz. – Lwów, 1833. – T. 6. – S. 143–161.
8. Żurkowski S. Żywot Tomasza Zamojskiego / S. Żurkowski. – Lwów : Wydawnictwo Zakładu narodowego im. Ossolińskich, 1860. – 403 s.
9. Floria B. Nowe materiały do dziejów powstania kozackiego 1625 roku / Boris Floria // Przegląd Wschodni. – 1998. – T. 5, Zesz. 1 (17). – S. 27–42.
10. Instrukcja wydawnicza dla źródeł historycznych od XVI do połowy XIX w. / red. K. Lepszy. – Warszawa, 1953. – 65 s.

T. Kovalets

“SHORT DESCRIPTION IN WHICH WAY THEY COME TO THE COMMISSION WITH COSSACKS”: LITTLE-KNOWN SOURCE FROM THE HISTORY OF COSSACK UPRISING IN 1625

In the article the elucidating of Zaporozhian Host uprising in 1625 lead by Marko Zhmailo in the new-found narrative Cossack commission' description by nobleman Sigismund Stephane Konietspolsky was analyzed. At first time, this document with notes and comments were published in the appendix.

Keywords: Cossack uprising in 1625, Marko Zhmailo, Sigismund Stephan Konietspolsky, Stanislav Konietspolsky, sources publishing.

Матеріал надійшов 23.02.2015

УДК 947.7:82-6

о. Мицик Ю. А., Тарасенко І. Ю.

З ЛИСТУВАННЯ Н. ПОЛОНСЬКОЇ-ВАСИЛЕНКО З МИТРОПОЛИТОМ ІЛАРІОНОМ (ОГІЄНКОМ)

У публікації представлено фрагмент листування відомого українського діаспорного історика Наталі Полонської-Василенко та митрополита Іларіона (Івана Огієнка).

Ключові слова: листування, Н. Полонська-Василенко, митрополит Іларіон.

Імена цих видатних представників української науки, а у випадку з митрополитом Іларіоном ще й видатного діяча Православної Церкви, не потребують спеціальних рекомендацій. Ці дві особистості, судячи з усього, були знайомі ще в дореволюційний період з часів перебування в Київському університеті. У 1920 р. митрополит Іларіон (тоді ще світська особа, професор і міністр УНР Іван Огієнко) опинився на вимушеній еміграції (Польща, Швейцарія, врешті Канада, де він став митрополитом Української Православної Церкви в Канаді), а Полонська-Василенко залишилася під «советами», і всякі контакти між ними стали

неможливими. У роки Другої світової війни на еміграції в Німеччині опинилася і Полонська-Василенко, і в повоєнний час між ними налагодилися зв'язки. Свідченням останніх є листування митрополита Іларіона з Полонською-Василенко, яке зберігається в архіві Консисторії УПЦ в Канаді у Вінніпезі. Це кількадесят листів Полонської-Василенко. Листів за раніший період, якщо вони й існували, не збереглося через загибель дореволюційного (у Кам'янці-Подільському у 1920 р.) та міжвоєнного (у Холмі у 1944 р.) архівів митрополита. Митрополит зазвичай дбайливо зберігав листи, що надходили до нього, часом і свої відповіді на